

Osztály és rend a vilárendszer-elemzés perspektívájából

Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* I. könyvének jól ismert, de gyakran figyelmen kívül hagyott konklúziójában meghatározza „minden civilizált társadalom három nagy, eredendő egységének” érdekeit, vagyis azokat, akik járadékból, akik munkabérből, és akik profitból élnek (Smith 1961 I, 276). Érvelése szerint az első kettő érdekei egybeesnek a társadalom általános érdekeivel, mert – elemzése szerint – mind a bérleti díjak, mind a munkabérek együtt növekednek a társadalom gazdasági prosperálásával és együtt csökkennek a gazdaság hanyatlásával. A profitból élők érdekei azonban különböznek, sőt szemben állnak az ilyen általános társadalmi érdekekkel, mert a piac bővítése és a verseny szűkítése mindig is a kereskedők és a gyárosok érdeke. És amíg „a piac bővítése gyakran összhangban állhat a köz érdekével, [...] a verseny korlátozása szükségképpen ellentétes ezzel, és csak a kereskedők és gyárosok érdekeit szolgálhatja azzal, hogy profitjuk a természetesnek tekinthető szint fölé emelkedik, s olyan abszurd adóvá válik, amit saját hasznuk érdekében vetnek ki polgártársaikra.” (Smith 1961 I, 278.)

A profitszerzésre törekvők érdeke nem csak az általános érdekekkel áll szemben. Érdekeiket is jobban ismerik, nagyobb a hatalmuk és jobb lehetőségeik vannak azok érvényesítésére, mint a járadékból és a munkabérből élőknek. A földtulajdonosok tunyasága, „ami természetes következménye könnyű és biztonságos helyzetüknek, nemcsak tudatlanná teszi őket általában, hanem képtelenné is arra, hogy valamely közösségi szabályozás következményeit előrelássák és megértsék” (Smith 1961 I, 276–277). Ami a bérmunkást illeti, „képtelen átlátni az általános társadalmi érdeket és megérteni azt, hogy saját érdekeivel ez milyen viszonyban áll” (Smith 1961 I, 277). Emellett a nyilvánosságban „hangja alig hallatszik és alig veszik figyelembe, azoktól a kivételes alkalmaktól eltekintve, amikor a munkáltatója ösztönzi hangoskodásra és támogatja törekvéseiben, nem a bérmunkás, hanem saját partikuláris céljai érdekében” (Smith 1961 I, 277). A profitszerzésre törekvők azonban, különösen a nagy tőkével rendelkezők, gazdagságuk révén mindenkinél nagyobb mértékben tudnak beleszólni a közösséget érintő döntésekbe. Emellett mivel

egész életükben tervezéssel és esélylatolgotatással foglalkoznak, sokkal világosabban átlátják saját érdekeiket, mint a társadalom más nagy egységeibe tartozók.

Mivel *A nemzetek gazdagsága* a törvényhozás számára készült, ennek az „osztályelemzésnek” az volt a célja, hogy figyelmeztesse az uralkodót, milyen veszélyei vannak, ha a kereskedők és a gyárosok tanácsaira hallgat vagy enged a tőlük remélt előnyök érdekében. A nemzetgazdaság fejeként e helyett erősítenie kellene a polgári társadalomban a piac szabályait, mert így elérmé a közigazgatás sokkal hatékonyabb működésének és a nemzet jólétének kettős célját.

Nem célnak itt annak a tanácsnak a helyességét értékelni, amit Smith adott a nemzetgazdaság vezetőinek, és az ezen alapuló elemzés érvényességét sem vizsgáljuk. Inkább elemzésének azokra az aspektusaira szeretnénk felhívni a figyelmet, amiket a politikai gazdaságtan paradigmatis elemek lehet tekinteni, és amelyek kétszeresen is megfigyelhetők a jelenkori osztályelemzésekben.

Először is, az a három elemből álló társadalmi rend, amiről Smith beszélt, egy olyanfajta társadalom sajátja volt, ami egy adott uralkodó vagy állam hatalma alatt álló területhez tartozott. Ezek Európa államai voltak, amelyek az államközi kapcsolatok rendszerében formálódtak egymást kölcsönösen kizáró fennhatóságokként.

Másodszor, Smith a maga társadalmi egységeit (vagy osztályait) a tulajdonviszonyok alapján határozta meg. A föld, a tőke és a munkaerő feletti tulajdon definiálta a társadalom e három nagy egységét. A tőketulajdonosok közül kiemelt két olyan csoportot – ma úgy mondanánk, hogy a tőkés egy-egy „frakcióját” (a kereskedőket és gyárosokat) –, amelyek különleges bánásmódot igényelnek politikai-gazdasági hatalmuk, érdekeik felismerésére való fokozott képességük és az általános társadalmi jóléttel szembenálló érdekeik miatt.

Harmadszor, mindegyik társadalmi egység vagy osztály érdekeit piaci helyzetével azonosította. Vagyis azzal, hogy milyen versenyelőlekedéseik vannak az egyes osztályoknak (illetve az egyes osztályok egyes tagjainak) egymással szemben, valamint monopolhatalmuk költségével és hasznával, mely hatalmon azt a képességüket értette, amellyel mások piacra jutását korlátozhatják. *A nemzetek gazdagságában* Smith az egyes osztályok közös fellépésének szubjektív alapját kizárólag e piaci érdekeikre korlátozta. A termékek és a termelőeszközök piacán kialakuló monopolhelyzetet az uralkodónak/államnak a piacra jutás korlátozásával kapcsolatos toleranciájából vagy megengedő beállítottságából vezette le.

Negyedszer, a piaci viszonyokat mint nemzetgazdasági területeken belülieket, vagy mint ezek közöttieket határozta meg. Az osztálykonfliktusok és az osztályszövetségek alakulása így az egyes államokon belüli, azok politikája feletti ellenőrzésért/befolyásért folytatott harcra korlátozódott. Más szóval, az elemzés egysége a nemzetállam volt,

ami egyaránt meghatározta az osztályellentmondások tárgyát és az azt övező összefüggéseket.

Ötödször, feltételezték, hogy az államok, valamint az osztályérdekekkel és az osztályhatalommal kapcsolatos állami fellépések „relatív autonómiával” bírnak. Az állami törvény- és jogszabályalkotást állandóan az egyes osztályoknak vagy ezek „frakciónak” hatalmára és befolyására vezette vissza. Ám az uralkodóról feltételezte, hogy olyan helyzetben van, hogy távolságot tud tartani a különféle partikuláris érdekektől és képes előállítani az általános érdek bizonyos formáit az ezzel kapcsolatos konszenzus tükrözése és/vagy megteremtése révén.

Ha ezt az elemzési keretet szembeállítjuk Karl Marx *kritikájával* a politikai gazdaságtanról (vagyis Smith és más klasszikus közgazdászok elméleteiről), akkor a szemléletmód megváltozása ötlük a szemünkbe, mégpedig két lényeges ponton is: az egyik az, hogy Marx az államok által meghatározott gazdaság helyébe a világgazdaságot állítja, a másik pedig az, hogy a piaci viszonyoktól a termelési viszonyok felé fordul.

Az első szemléletbeli váltásból az következik, hogy a piacot többé nem úgy fogja fel, mint ami egyes nemzetállamokon belül található (azokba „beágyazott”), azaz nem tekintette őket független gazdaságoknak. Ugyanígy, a világgazdaságot már nem államok közötti gazdaságként fogta fel, amely különálló nemzetgazdaságok között jön létre. A nemzetállamokat inkább az egységes világgazdaság belüli törvénykezési egységekként tekintette. A munka világméretű elterjedése révén a világpiacon vált az osztályellentmondások legáltalánosabb összefüggésrendszerévé, és így a kapitalista társadalmon belüli osztályharcé is, melynek alkotóelemeit Marx a burzsoáziaként és proletariátusként határozta meg. „A tőke modern története az egész világot átfogó kereskedelem és piac tizenhatodik századi kialakulásával kezdődik” (Marx 1959, 146). „Ez a piac óriási lökést adott a kereskedelem, a hajózás és a szárazföldi közlekedés fejlődésének. Ez a fejlődés azután viszszahatott az ipar bővülésére; és ahogyan az ipar, a kereskedelem, a hajózás, a vasúti közlekedés kibontakozott, úgy fejlődött a burzsoázia is, növelve tőkéjét, behatolva és átalakítva a középkorból fennmaradt valamennyi osztály létalapját” (Marx–Engels 1967, 81).

Ez nem egyszerűen szuverén államok közötti kereskedelmi kapcsolatok kérdése volt. Inkább arról volt szó, hogy a fejlődő burzsoázia „minden nemzetet arra kényszerített, fájdalmas pusztítások árán is, hogy átvegye a termelés burzsoá módjait; arra kényszerítette ezeket, hogy bevezessék mindazt, amit civilizációnak neveznek, vagyis arra, hogy maguk is burzsoává váljanak. Egyszóval saját képére formálta a világot” (Marx–Engels 1967, 84). Az így létrejött világot az uralom rendkívüli mértékben rétegzett szerkezete jellemezte, a közös fellépés alapjául pedig már nem csak a piaci érdekek szolgáltak. „Ahogyan ez függővé tette a vidéket a várostól, úgy váltak függővé a barbár és félig

barbár országok a civilizáltaktól, a parasztság a burzsoáziától, a Kelet a Nyugattól” (Marx–Engels 1967, 84).

A másik szemléletváltásból az következett, hogy a két alapvető osztály – melyekre Marx szerint a burzsoá társadalom egyre inkább kettészakad, a burzsoázia és a proletariátus – közötti antagonizmus nem az áru vagy a termelőeszköz piacain kialakult viszonyokban, hanem a termelési viszonyokban gyökerezik. A nemzet és az azt alkotó osztályok érdekeinek meghatározása érdekében Smith a tőgyártást vette alapul, aminek *A nemzetek gazdagságában* leírt foratókönyve a piaci kereslet és kínálat közötti kapcsolatot és az osztályérdekek érvényesülését veszi alapul a nemzeti politikai küzdőtéren. Marx a politikai gazdaságtanról adott kritikájában ezzel ellentétes irányba vezet minket. Ne ragadjunk le a piac (és hozzátehetjük: a politikai küzdőtér) zajos világában, „ahol mindenre nyílt színen és figyelő szemek előtt kerül sor”, hanem kövessük a termelési eszközök tulajdonosát és a munkaeőr birtokosát „a termelés rejtett világába, ahol a küszöbön majd kiveri szemünket a szabály: ‘Belépés csak üzleti célból!’” (Marx 1959, 176). A termelés e rejtett műhelyében Marx két, egymással teljes mértékben szembenálló tendenciát fedezett fel, amiből az osztályharc és a társadalmi átalakulás két teljesen eltérő foratókönyve következik.

Az elsőt általában sokat hangsúlyozták a Marx utáni marxista irodalomban. Eszerint, még ha feltételezzük is, hogy a piacon a termelőeszközök tulajdonosai és a munkaeőr tulajdonosai egyenlő viszonyban vannak egymással abban az értelemben, hogy a piacra vitt áruk tendenciaszerűen teljes termelési/újratermelési költségükön cserélődnek ki egymással (ami természetesen egyáltalán nem mindig van így, inkább az ettől való eltérés tekinthető normálisnak), a két fél közötti viszony még így is alapvetően egyenlőtlen lesz. Mégpedig azért, mert a kapitalista termelés hosszú távon hatást gyakorol a tőke és a munka viszonylagos értékére és viszonylagos tárgyalási pozíciójára. A kapitalista termelést olyan folyamatnak kell tekinteni, ahol a munkaeőr értéke (újratermelésének tényleges költsége) tendenciaszerűen csökken, ami ezzel párhuzamosan aláássa a munkaeőr birtokosainak tárgyalási pozícióját. Mégpedig úgy, hogy a munka újratermelési költségeinek csökkenéséből származó haszon teljes egészében a tőkét gazdagítja.

E tendencia nyilvánvaló módon felveti a tőke által a termelés során elsajátított egyre növekvő érték többlet realizálásának problémáit. E problémák periodikusan ismétlődő túltermelési válságokban jelennek meg, amiken egyfelől „a termelőerők tömegének erőszakos megsemmisítése, másfelől új piacok meghódítása és a régiek sokkal alaposabb kizsákmányolás révén lesznek úrrá. Vagyis úgy, hogy sokkal rombolóbb válságok számára nyitnak teret és megszüntetik azokat az eszközöket, amelyek a válság akadályai” (Marx–Engels 1967, 86).

Mindebből az következik, hogy a munka és a tőke közötti egyenlőtlen viszony, ami állandóan újratermelődik és növekszik a munkahelyen,

vagy a tőke piaci önmegsemmisítéséhez vagy a világgazdaság fokozottabb kiterjedéséhez vezet mind extenzív (új területek és piacok meghódítása), mind intenzív értelemben (a régiek fokozottabb kizsákmányolása). Miután egy véges kiterjedésű bolygón élünk, minél átfogóbb és szisztematikusabb ez a fejlődés, annál nagyobb a tőke önpusztítósa.

E forgatókönyv szerint, a munka nem játszik szerepet a kapitalista válságokban, legfeljebb negatív értelemben: a munkahelyen fokozódik a munka alávetettsége, ennek következtében pedig gyengül tárgyalási pozíciója a piacon. Végül soron ez a felelős a „túltermelési járvány” kitörésért, ahogyan ezt Marx elnevezte. A munka, illetve társadalmi megszemélyesítője, a proletariátus, aktív szerepet csak a tőke önrombolásának politikai forradalommal történő átalakításában játszik. Munka- és életfeltételeik bizonytalansága arra készteti a proletárokat, hogy szövetekezzenek a burzsoázia ellen.

„A munkások némelykor győzedelmeskednek, de csak egy időre. Küzdelmeik igazi gyümölcse azonban nem az azonnali, közvetlen eredményekben, hanem a munkások egyesülésének folyamatos bővülésében van [...]. A proletároknak ezt az osztályá és következésképpen politikai párttá szerveződését állandóan gátolja a munkások egymás közötti versenye. Ám e szervezkedés minden felkeléssel erősebbé, hatalmasabbá és szilárdabbá válik [...]. A régi társadalom osztályai közötti összeütközések igen változatos módokon ugyan, de a proletariátus fejlődését eredményezik. A burzsoázia állandó küzdelemben találja magát. Először az arisztokráciával harcol, később a burzsoáziának azokkal az elemeivel, amelyeknek érdekei ellentétesek az ipar fejlődésével; és ugyanakkor állandó harcban állnak a többi ország burzsoáziájával. Mindezen küzdelmek során arra kényszerül, hogy a proletariátushoz forduljon segítségért és bevonja a politikai küzdőtérre.” (Marx–Engels 1967, 90.)

E forgatókönyv mellett azonban, mint utaltunk rá, Marx egy másik lehetséges forgatókönyvet is látott, amely alapvetően különbözik ettől. Mind a *Kiáltványban*, mind a *Tőkében* azt mondja, hogy az elnyomódás, az elnyomás és a megalázottság növekedésével a munkásosztály ereje is növekszik, mégpedig nem annyira strukturális gyengeségét ellentételezni kívánó politikai megszerveződésének eredményeként, hanem éppen a tőkés termelés folyamata következtében.

„A tőketulajdonosok számának állandó csökkenésével együtt [...] nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, a megalázottság, a kizsákmányolás, de ezzel együtt nő a munkásosztály felháborodása is, azé az osztályé, amelynek tagjai egyre többen vannak, egyre fegyelmezettebbek, egyre egységesebbek és szervezettebbek, még pedig a kapitalista termelési folyamat mechanizmusai miatt.” (Marx 1959, 763.)

„A burzsoá osztály léthelyzetének és bizonytalanságának lényegi feltétele a tőke létrehozása és növelése, tőkéhez pedig bérmunka

kell. A bér munka alapja kizárólag a munkások közötti verseny. Az ipar fejlődése, aminek önkéntelen támogatója a burzsoázia, a bér munkások verseny miatti elszigeteltsége helyére forradalmi szövetkezésüket, összefogásukat állítja. A modern ipar fejlődése így kihúzza a burzsoázia lába alól azt a talajt, amin a termelés és a termékek elsajátítása nyugszik.” (Marx–Engels 1967, 93–94.)

Ebből következően a munka erősítése és erősödése a munkahelyeken a tőke válságának okává válik.

Mint tudjuk, Marx sosem próbálta összeegyeztetni ezt a termelés műhelyében, a termelési folyamatban felfedezett két, egymásnak ellentmondó tendenciát és nem dolgozta ki teljesen és rendszeres formában mindazokat a következményeket, amelyek e két tendenciának a tőkés társadalom osztályellentmondásai elemzésére hatást gyakorolnak. Ehelyett Marx számos történeti írásában – mint ahogyan sok követője is elméleti munkássága során – felhagyott a politikai gazdaságtan bírálatával és inkább az osztályelemzés Smith-i felfogásához tért vissza felfrissítve ugyan a politikai gazdaságtant, ám közben feladva annak kritikáját.

Marx esetében e visszavonulás legnyilvánvalóbban a franciaországi osztályharcra foglalkozó írásaiban látható, amelyekben az osztályérdekeket a nemzeti politikai-gazdasági egységekből kiindulva határozta meg, és amelyekben a termelés műhelyében zajló folyamatokkal egyáltalán nem foglalkozik. Marx maga is nyilvánvalóan úgy vélte, hogy szemléletváltása, amely a tőkés társadalom átfogó és hosszú távú tendenciáit tette elemzése központi kérdéseivé, csak korlátozott jelentőséggel bír az osztályharc konkrét színterének konkrét elemzése esetében, amikor e tendenciák viszonylag korai fejlődési fázisban vannak.

A politikai gazdaság zajos területétől való elfordulásból még elméleti szinten sem következik az, hogy a politikai hatalom fő letéteményesének, az erőszak egy adott terület feletti legitim használatára egyedül feljogosított tényező szerepe csekély lenne. Ezt a hatalmat, ami a nemzetállamokban testesül meg függetlenül annak eredetétől, egyszerre két irányban lehet felhasználni és használgják is fel: támadó vagy védekező eszközként a világgazdaságon belüli kapitalista versenyben, valamint támadó vagy védekező eszközként a helyi nemzeti szintű osztályharcban. Igaz, egyfelől a világgazdaságon belüli hálózatok sűrűsödése és növekvő összekapcsoltsága, másfelől pedig az osztályellentmondásoknak a piacról a munkahelyre történő áthelyeződése végső soron „idejétmúltta” kell hogy tegye a nemzetállamokat mindkét szempontból. E tendencia alakulását illetően azonban Marx csak azt a helyzetet írta le, hogy a tőkés világgazdaság nagyon hosszú távon efelé tart. Minél távolabb vagyunk az osztályharc e jövőbe vetített végpontjától, e küzdelem annál inkább politikai-nemzeti jelleget ölt. Végső soron még a proletariátusnak is, annak az osztálynak, amelynek Marx

szerint sem hazája, sem nemzet(iség)e nincs, el kell fogadnia, hogy nemzeti szinten vívja meg a harcát:

„Mivel a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai fennhatóságot kell megszereznie, a nemzet vezető osztályává kell válnia, önmagát kell *nemzetként* tételeznie, ennyiben pedig önmagát is nemzetivé tennie, bár nem a szó burzsoá értelmében.” (Marx–Engels 1967, 102.)

Marx empirikus visszafordulása a politikai gazdaságtanhoz azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ennek megfelelően elméleti szinten is visszatért volna ahhoz. Ebből csupán annak a távolságnak felismerése következik, ami a tizenkilencedik századi Európa történeti körülményeit elválasztja azoktól a jövődöbéli viszonyoktól, amiket a *Kiáltványban* és a *Tőkében* vetített előre.

Távolról sem volt azonban ennyire implicit a visszafordulás a politikai gazdaságtanhoz a Marxtól követő marxisták esetében. A századforduló táján kialakuló finánc- és monopoltőkével, az imperializmussal és az államkapitalizmussal kapcsolatos *elméletek*, amiket később Lenin szintetizált és öntött kanonikus formába, legszembeűnőbb sajátossága, hogy visszavezet bennünket a politikai gazdaság viszonyainak zajos területére. A fő hangsúly a tőkés verseny formáira és az osztályellentmondások feltárására tevődött át, ezeket azonban a piaci érdekek és az államhatalom vonatkoztatási rendszerében határozták meg. Mégis, függetlenül attól, hogy a korabeli politikai stratégiák igazolták-e ezeket a meghatározásokat vagy nem, mi itt és most csak azzal foglalkozunk, hogy Marx követői hogyan emelték ezeket elméleti szintre ahelyett, hogy visszatértek volna Marxnak a Smith-i politikai gazdaságtanról adott kritikájához.

A politikai gazdaságtanhoz történő visszakanyarodás részben igazolódott azon tendenciák nyomán, amelyek a századforduló idején működő tőkés világgazdaságot jellemezték. A világpiac egységesülési folyamatát, amit Marx paradigmátikus szemléletváltása is feltételezett, lelassította az állami protekcionista, illetve merkantilista politikák feléledése. E politikák következtében a kapitalista világgazdaság versenyviszonyai átalakultak: a versengő vállalatok konkurenciaviszonyait mindinkább elhalványították a versengő államok konkurenciaviszonyai. Ennek következtében a háború és a nemzeti, illetve birodalmi autarkia került előtérbe és gyakorlatilag ez határozta meg a világgazdaság működését. E tendenciával szoros összefüggésben a tőke magas fokú koncentrációja és centralizációja, ami a gazdasági tevékenység legtöbb új és vezető centrumszektorára jellemző volt ekkor, olyan – gyakran az állam által támogatott – gyakorlatok újjáéledéséhez vezetett, amelyek korlátozták a versenyt azon nemzeti vagy birodalmi területen belül, amelyekre a világgazdaság ilyen módon széthasadt. Ennek következtében az államok újra kiemelkedő jelentőségre tettek szert a világgazdaság életében, a monopóliumok pedig, amelyeket szintén az állami főhatóság területén belül vagy az által

lehetett megszerezni, ismét olyan központi problémává váltak, amelyek megszerzéséért osztályok és frakcióik összeütköznek, szövetségeket kötnek – azaz: küzdelmet folytatnak egymással. Ez a huszadik század nagyjából első felét leíró helyzet kétségkívül megfelelő alapot biztosított a politikai gazdaságtan újjáéledéséhez, mint egy olyan elméleti keret újjászületéséhez és rögzüléséhez, amely az osztályellentmondások és konfliktusok rövid- és középtávú elemzésére a leginkább alkalmas.

Ezért azután nem lepődhetünk meg azon, hogy a osztálykonfliktusok és -szövetségek Lenin által kidolgozott koncepciója elméletként jobban illik a Smith-i, mint a marxi paradigmába: a tőke „frakcióinak” monopolhatalma (a finánciókéé és a nagyiparé Smith kereskedői és gyárosai helyett) úgy jelenik meg, mint ami elsődlegesen felelős a pazarlásért és a kizsákmányolásért, valamint az imperialista rivalizálásért és a háborúkért (Smithnél a nemzetek közötti ellenségeskedésért). Ebből következik, hogy a proletariátus pártja (Gramsci szavaival: az „új fejedelem”) mozgósítani tudja a „népi osztályokat”, beleértve a tőke nem monopolista frakcióit is arra, hogy a politikai hatalmat a tőke monopolista frakciótól elvegyék – ez az elgondolás analóg Smith elképzelésével arról, hogy a felvilágosult uralkodó számíthat a társadalom összes többi rendjének támogatására az általános érdekek érvényesítésében a nagykereskedők és gyárosok partikuláris érdekeivel szemben.

No, de nem ez az egyetlen dolog, amiben a marxisták és elméleteik visszatértek a politikai gazdaságtanhoz. A monopolkapitalizmust és az imperializmust végső soron nem akként kezelték, amivé egyre inkább vált – vagyis a merkantilista politikák ciklikus visszatéréseként, amit a brit világhegemónia megrendülése és a túltermelés felé mutató tendenciák erősödése serkentett. Ha így kezelték volna, a politikai gazdaságtanhoz való visszatérés annak a ténynek a felismeréséhez vezetett volna, hogy a tőkés világ gazdaságnak a politikai gazdaságtan marxi kritikájában megjósolt ideáltipikus jövőbeli állapotához vezető útját erősödő ciklusok és szakadások jellemzik, amelyek még viszonylag hosszú távon is növelik a konkrét történelmi körülmények és a jövőbe vetített viszonyok közötti távolságot. Ehelyett a monopolkapitalizmust és az imperializmust a kapitalista világ gazdaság legfelsőbb és végső fokaként teoretizálták, azaz olyanként, amely maga jeleníti meg a történelem jövőbe vetített állapotát. Ilyen módon a Lenin által kanonizált marxizmus így természetellenes módon azonosult a politikai gazdaságtannal.

Kétségtelen, hogy a modern világban zajló csoportalakulási folyamatokról szóló Weber-művek igen nagy terjedelműek. Jelenlegi célunk érdekében ezért figyelmünket az osztályok és rendek (Stände)¹ közötti rendkívül nagy hatást gyakorló különbségtételre korlátozzuk. E különböző kategóriák egyszerre fejleszti tovább a Marx által javasolt osztályelemzést és lépnek vissza attól. Továbbfejlesztik, mert megmutatják a rendek és az osztályok formálódásának összefüggéseit.

De vissza is lépnek tőle, mert a folyamatokat és a társadalmi struktúra elemi formáit a fennálló „politikai közösségekre” korlátozzák – amik „a modern viszonyok között [...] ‘államok’” (Weber 1968, 904). A modern társadalmi változásokkal vizsgálata során szükségünk van a Weber által konstruált kategóriákra és összefüggésekre, de jól használhatóságuk érdekében meg kell szabadítanunk őket a weberi előfeltevésektől. Ennek érdekében azonban először is meg kell vizsgálnunk e szóban forgó előfeltevéseket.

A modern szociológia el akarja hitetni velünk, hogy Weber tanulmányt írt az osztályról, a rendről és a pártról. Szó sincs erről. Emellett azt is el akarja hitetni velünk, hogy az osztály és rend, amit Weber egymás mellé rendelt, a modern társadalmak úgynevezett rétegződésének két külön dimenzióját alkotják, amelyek elkülönülnek az államtól (amit a „pártok” világaként konstruált), holott ezt szintén nem tette. Először félre kell tennünk ezeket az olvasatokat annak érdekében, hogy tisztázzuk azt, amit Weber valóban tett, hogy lehetővé váljék az általa tételezett előfeltevések vizsgálata.

Ezt az előzetes tisztázást szerencsére röviden el lehet intézni. A *Gazdaság és társadalom* Roth–Wittich-féle kiadásában (Weber 1968), a Második rész IX. fejezete a „Politikai közösségek” címet viseli. E fejezet hat részre oszlik, mindegyiknek külön címe van. A hatodik rész „Hatalommegosztás a politikai közösségen belül” címet és az „Osztályok, rendek, pártok” alcímet viseli. Ez a fejezetrész Hans Gerth és C. Wright Mills: *Essays from Max Weber* (1946) című munkájában önálló (VII.) fejezetként szerepel és az „Osztályok, rendek, pártok” alcím önálló címként jelenik meg. Egyet kell értenünk azzal, aki szerint sok minden elveszhetett a fordítás során.²

Weber számára, a *Gazdaság és társadalom* IX. fejezetének tanúsága szerint, a politikai közösségekben (vagyis a modern világban: az államokban) a hatalom eloszlásának két és csak két lehetséges módja van: a hatalom vagy osztályok szerint szerveződik (ekkor osztályszerkezetről beszélünk), vagy rendek szerint (ez esetben rendi szerkezetről). Ha a (közelebről itt meg nem határozott) „hatalom” osztályszerkezet formáját ölti, akkor a szóban forgó politikai közösségen vagy államon belül a javak és szolgáltatások tényleges eloszlását a piac szervezi. Ha és amennyiben ez így van, akkor a politikai közösség tagjainak (és az adott területen élő többi embernek) az életesélyeit abban a piaci viszonyrendszerben elfoglalt viszonylagos helyzetük („osztályhelyzetük”) határozza meg, aminek alapkategóriái a „tulajdon” és a „tulajdonnélküliség”. Ha azonban a „hatalom” rendi szerkezet formáját ölti, akkor a javak és szolgáltatások tényleges eloszlása a szóban forgó politikai közösségen vagy államon belül a megbecsültség vagy presztízs szerint szerveződik. Ha és amennyiben ez így van, a politikai közösség tagjai (és mások) életesélyeinek eloszlását a rendiesen szerveződő közösségek rendszerén belüli tagságuk („rendi helyzetük”)

határozza meg és ekkor az alapkategóriák a „pozitívan értékelt” és a „negatívan értékelt”.

Ha a különbséget akarjuk megragadni, a hatalom osztályszerkezet formáját öltő eloszlása a politikai közösségen belül csak egyetlen lényeges szempontból különbözik a hatalom rendi szerkezet formáját öltő eloszlásától. Nevezeten abból a szempontból, hogy a javak és szolgáltatások elosztása piaci viszonyokon keresztül (= az „osztályszerkezet” mentén) történik-e, avagy nem piaci viszonyokon keresztül (= a „rendi szerkezet” mentén), azaz: mellékesen.³ Így a két leírt elemi mód, ahogyan egy adott politikai közösség társadalmilag szerveződhet, Weber számára központi kategória a piac történeti kialakulásának változásakor. Weber szerint ez a kulcs annak a folyamatnak a leírásakor, aminek során piaci viszonyok váltják fel az összes másfajta viszonyt, melyeken keresztül a termelési „tényezők” ismételten összekapcsolódnak, aminek eredményeként a termékeket „forgalomba hozzák”, a létrejött érték többletet „realizálják”, és elsajátítják és a megélhetéshez szükséges alapvető anyagi eszközöket „elosztják”. Ha a rendi viszonyok szervezik és közvetítik ezeket az áramlásokat, akkor a piacnak (a piaci viszonyok összességének) nincs szerepe, következésképpen a weberi értelemben vett osztályok is kialakulatlanok. Ha azonban a piac szervezi ezeket az áramlásokat, akkor a rendi viszonyok nem játszanak ilyen szerepet, következésképpen a rendek is kialakulatlanok. (Pontosabban: „felbomlanak”, legalábbis ezt mutatják a feudalizmus kapitalizmussá átalakulásának történeti tapasztalatai Európában.)

Még e különbségtétel egydimenzióssága mellett is központi jelentőségű azonban egy további probléma: az *an sich* és a *für sich* (a magában való és a magáért való osztály) Marxtól származó megkülönböztetése. Weber sajátosan nyúlt e problémához. Szerinte egy adott politikai közösségen belül az osztályok egymáshoz való viszonya definíciószerűen *an sich* (magában való), nem pedig *für sich* (magáért való). Teljesen egyértelműen a Marx előtti konvencionális politikai gazdaságtant követte, amennyiben a közvetlen osztályérdekeket a piaci helyzet által meghatározottnak látta. Azt a kérdést azonban a kollektív cselekvést illetően elméletileg meghatározatlannak gondolta, hogy a piaci helyzet közvetlenül más osztályokkal, vagy pedig közvetett módon e többi osztálynak a politikai közösség (az állam) apparátusához fűződő viszonyával áll-e összefüggésben. Ha meg kívánjuk magyarázni a (folyamatos) kollektív osztálycselekvést, vagy – ugyanígy – ennek hiányát, akkor valamivel ki kell egészítenünk az osztályérdekekre építő magyarázatot. Az osztállyal ellentétben a rendek egymáshoz való viszonyukban definíció szerint csoportok, azaz definíció szerint képesek kollektíven cselekedni és a maguk nevében kollektíven fellépni egymáshoz és az államhoz való viszonyukban is.

Ez a különbségtétel nem volt sem önkényes, sem esetleges Weber számára. A politikai közösségek felépítésüknél fogva „ér-

tékrendszerekkel” bírnak (Weber 1968, 902), összhangban azzal, aminek alkotóelemei több-kevesebb legitimitással, presztízzsel és így tovább, bírnak egy másikkal összehasonlítva, és olyasmire vonatkoznak, amire a közösség tagjai többé-kevésbé büszkék, amikkel szolidárisak, vagy amik képessé teszik őket arra, hogy egymáshoz való viszonyukban kollektíven lépjenek fel. A hatalom eloszlásának rendi szerkezete, mivel az azt alkotó rendek megbecsültségük szerint rendeződnek rangsorba, több vagy kevesebb presztízzsel és büszkeséggel ruházza fel őket, így alakul ki a szolidaritás és a képesség arra, hogy kollektív módon cselekedjenek egymáshoz való viszonyukban. A hatalom eloszlásának osztályszerkezete ezzel szemben a piaci elv: a piaci logika elterjedésével Weber szerint vagy eltűnik minden becsülettel kapcsolatos megfontolás, vagy ezek a megfontolások korlátozzák a piac működését. E piaci elv nem minden esetben biztosítja az osztályok közötti szolidaritást és így nem szükségképpen biztosítja az arra való képességet sem, hogy ezek az osztályok kollektíven lépjenek fel egymással való viszonyukban. Röviden – és jelen összefoglalásban egy kicsit túl is lépve Weberen – azt mondhatjuk, hogy a rendek a szó durkheimi értelmében egy erkölcsi rend alkotóelemei és fenntartói is egyben. Az osztályok nem ilyenek. Ha ilyenné válnak, akkor ez olyan folyamatok eredménye, amelyek alapvetően különböznek azoktól, amelyek őket osztályokká tették a többiekhez fűződő viszonyukban.⁴

Mindezt nagyon szigorúan szem előtt kell tartanunk akkor, amikor a hatalom megosztásának lehetséges társadalmi szerveződéseit vizsgáljuk egy politikai közösségen *belül*, a modern viszonyok között: egy államon belül. Weber maga azonban még korábban megteremtette a lehetőségét annak is, hogy kilépjünk az osztály és a rend egymással szembeállított kategóriáinak rendkívül kényszerítő feltételei közül. A Harmadik részben, amely a „Hatalmi presztízs és a nagyhatalmak” címet viseli, kijelenti, hogy az államok egymáshoz való viszonyukban „sajátos ‘presztízsré’ tarthatnak igényt, ez az igényük pedig hatással lehet” egymáshoz fűződő viszonyuk alakítására. Így folytatja:

„A tapasztalat azt mutatja, hogy a presztízsigények mindig szerepet játszanak a háborúk kirobbanásában. Szerepüket nehéz felbecsülni; sosem lehetnek teljes egészében meghatározóak, nyilvánvaló azonban, hogy szerepet játszanak. A »becsület és a megbecsülés« világa, ami a társadalmon *belül* »a rendek világa«, hozzátartozik a politikai szerkezetek közötti *kölcsönviszonyokhoz is*” (Weber 1968, 911 – kiemelés a tanulmány szerzőitől).

Am a rétegződési folyamatok⁵ hatókörének kiterjesztése oly módon, hogy a világgazdasági rendszer államközi viszonyain belüli működésük „hasonló” legyen ahhoz, ahogyan egyes egységeiken belül (egy politikai közösségen belül, függetlenül attól, hogy szuverén államról vagy gyarmatról van szó) működnek, rendkívül komoly nehézségekhez

vezet. Az idő és a hely engedte keretek között álljon itt csak egyetlen példa az állítás igazolásául.

Weber „A piac” című „töredékében” – a Roth–Wittich-féle kiadás Második részének VII. fejezetében (Weber 1968, 635–640) – élesen megkülönböztet két olyan, alapvetően eltérő „monopóliumot”, amivel egy adott politikai közösségen belül találkozni lehet. Az egyik oldalon vannak „a rendek monopóliumai, (amelyek) kizárják területükről a piac mechanizmusát”. A másik oldalon vannak a „kapitalista monopóliumok, amiket a tulajdon ereje révén a piacon szereznek meg”. Weber a különbséget csak részben pontosítja: „A rendi monopólium hasznélvezője korlátozza a piacot: hatalmát a piac ellen fordítja, a piac távoltartására használja fel, míg a racionális-gazdasági monopolista a piac révén, a piacon keresztül uralkodik” (Weber 1968, 639). Az az általános probléma, amire céloztunk, a következőkkel illusztrálható.

Tegyük fel, hogy a mi kölcsönkapcsolatban álló, becsületszerzésre törekvő államaink körében az egyik kormány „monopóliumot” hoz létre saját határain belül néhány helyi (országban belüli) termelője – mondjuk autógyártója – számára. Teszi ezt mégpedig oly módon, hogy a világon bárhol másutt előállított autók behozatalát magas vámokkal terheli meg, azaz versenyképtelenné drágítja őket. Ezzel, mint mondani szoktuk, „kiárazza őket a piacról”, ami azt jelenti, hogy a szóban forgó kormány hatalmát felhasználva korlátozza az autók világpiacát, hatalmát az autók világpiaca ellen fordítja. Tegyük azonban fel a kérdést: ez a világpiac szintjén megfogalmazott példánk mennyiben hasonlítható egy politikai közösségen belüli rend monopóliumához vagy egy osztályalapú tőkés monopóliumhoz? Vagy részben mindkettő igaz? Ez egy osztályalapú tőkés monopólium, mert az autógyárak racionális profitszerzési törekvése győzte meg a kormányt arról, hogy bevezesse a korlátozó intézkedéseket, ugyanakkor azonban rendi alapú is, mert a nemzeti büszkeség és presztízs érzése volt az, amit e politika felkeltett és erősített?

Mi úgy véljük, inkább az utóbbiról van szó. Ám ha igazunk van, akkor a Weber által élesen meghúzott strukturális különbség azon nyomban eltűnik, amint a modern világrendszeren belüli csoportalakulási folyamatokat tesszük vizsgálat tárgyává. A hatalom megosztásának adott politikai közösségen belüli két formája, az osztályszerkezeti és a rendi szerveződésű, a világrendszer szintjén már nem megkülönböztethető: összezsúszik, összeolvad. Új alapokra kell tehát helyezniünk az osztályok és rendek formálódásának vizsgálatát annak érdekében, hogy a folyamatok összeolvadó és egymást erősítő együttesét láthassuk bennük ahelyett, hogy e megkülönböztetés eredeti, korlátozott értelmének foglyai maradjunk, amely egymással merőben ellentétes folyamatokat ragadott meg bennük.

Nehéz ellenállni annak az intellektuális csábításnak, hogy csoportoknak állandóságot, hosszú fennállást tulajdonítsunk, s ezzel

mintegy dolgokként szemléljük (eldologiasítsuk) őket. Ami azt illeti, az öntudatosabb csoportok legitimáló ideológiájának alapja részben ugyanez. És nem is csak előljáró voltuk, valamilyen módon megindokolni próbált magasabb rendűségük fitogtatása tartozik ide, hanem az is, hogy a velük versengő csoportokkal szemben saját csoportjuk történeti primátusát, eredetét hangsúlyozzák. Az öntudatos, a leglényegesebb kérdésekben együtt mozdulni látszó csoportok gyakran nagyon erőseknek, összetartóaknak és ellenállóaknak tűnnek. Túl gyakran hagyjuk azonban figyelmen kívül, hogy ez az összetartás és ez a valóságosság milyen mértékben következik maga is e csoportok más csoportokhoz fűződő viszonyában tanúsított viselkedéséből. Olyan csoportviselkedésből, amelyet a társadalmi valóság többi része tesz lehetővé, és amely vissza is hat erre a társadalmi valóságra. A csoportok egymáshoz való viszonyukban tanúsított viselkedése alapvetően formálja magukat és a többit is, különösen pedig határaik és megkülönböztető-meghatározó jellegzetességeiket.

Hadd hozzunk egy analógiát! Ha veszünk egy kereket, amin a szín-spektrum összes színe megtalálható, majd forgatni kezdjük e kereket, a sebesség növekedésével a színek egyre inkább fehérré olvadnak össze a szemünk előtt. Aztán ha a forgási sebesség elér egy pontot, semmilyen más szín nem lesz látható, csak a tiszta fehér. Ha azután a kerék forgási sebessége csökken, a fehér ismét szétválik alkotóelemeire, a jól elkülöníthető színekre. Nos, ugyanez a helyzet a csoportokkal és különösen a modern világrendszer legnagyobb jelentőségű intézményes szerkezeteivel is – az államokkal, az osztályokkal, a nemzetekkel és/vagy az etnikai csoportokkal.⁶ A hosszú történeti időszakokat alapul vevő, széles területi merítést megengedő vizsgálatokban ezek összefonódnak és egyszerűen csak „csoportokká” válnak. Rövidebb történeti időszakot szűkebb területi fókusszal vizsgálva azonban egyre inkább elkülönülnek egymástól, tiszta formákat öltenek és immáron jól megkülönböztethető „struktúrákként” mutatkoznak előttünk.

Az *an sich* (magában való) és a *für sich* (magáért való) osztályok megkülönböztetése segítségünkre van, amennyiben világossá válik általa, hogy az osztályok (és más csoportok) öntudata nem állandó, hanem változó. Marx és Weber segítségével azonban egy lépéssel tovább is mehetünk és velük együtt azt is felismerhetjük, hogy az egyes konkrét történeti csoportok egymáshoz való viszonya sem adott, hanem szintén változó. Persze joggal mondhatná erre valaki, hogy senki sem tételezte fel, hogy egy osztály vagy egy etnikai csoport *mindig is* létezett, és hogy mindenki tudja, hogy minden csoport esetében van egy olyan történeti pillanat vagy inkább időszak, amikor kialakul (még ha ezt nehéz is körülhatárolni). Ez igaz is lenne, mi azonban itt nem erre akarunk kilyukadni.

Mert fogadjuk csak el: a történelem egy meghatározott pillanatában alakult ki a burzsoázia (a világ burzsoáziája, egy adott terület vagy

embercsoport saját burzsoáziája), a brahmin kaszt, a magyar nemzet és a buddhisták vallási közössége is. Feltételezhetjük azonban, hogy e pillanattól kezdve valamennyi létezik is? A magunk részéről kitartunk azon álláspontunk mellett, ami szerint egy bizonyos értelemben igenis megtörténhet, hogy valamennyi fenti csoport szüntelenül újjáalakul, mint ahogyan az idő múlásával teljesen új bort találunk a régi üvegekben. Azt is gondoljuk ugyanakkor, hogy a csoportlétezés szakadatlanságának és ősi eredetének tétele, habár óriási ideológiai értéket jelenthet a csoportok tagjai számára, a megfigyelő szemében csak csekély analitikus értékkel bír. A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet nem magyarázható azon osztályok egymással vívott harcával, amelyek jelenlegi létformája csak e folyamat eredményeképpen jött létre. A libanoni polgárháború sem magyarázható olyan vallási csoportok közötti harccal, amelyeknek *jelenlegi létformája* túlnyomórészt a polgárháború következtében alakult ki.

Az intelligens elemzés ezért megköveteli azoknak a folyamatoknak a feltárását, amelyek révén e csoportok (és intézmények) állandóan újjáalakulnak, átformálódnak és megszűnnek ama tőkés világgazdaság működése hatására, amely valóságos társadalmi rendszerként a „hosszú” tizenhatodik században alakult ki Európában, és amely ezt követően térben olyannyira kiterjedt, hogy ma a földgolyó összes többi földrajzi térsége is a részévé vált. Az osztályok és etnikai csoportok egymáshoz való viszonya és így tényleges struktúrájuk is a modern államok megteremtéséhez kötődik. Az államok kulcsfontosságú politikai egységek a világgazdaságban, olyan egységek, amiket az államközi rendszerben elfoglalt helyzetük határoz meg és ír le. Ez az államközi rendszer segítette a világgazdaság politikai szuperstruktúrájának kialakulását.

A diplomácia, az úgynevezett nemzetközi jog és az államépítő ideológiák (mint amilyen az abszolutizmus) születése térben és időben egybeesett. Valamennyi a kapitalista világgazdaság kialakulásának központi magjában született, létrejöttük pedig összefonódott a világgazdaság korai működésével. Ezek az államok természetesen hamarosan az egyenlőtlen erőviszonyok alkotta hierarchikus hálózatban találták magukat: az államközi rendszerben. Ahogy e kapitalista világgazdaság új területeket kebelezett be, a központi magból alapjaiban átformálták meglévő politikai szerkezeteit (beleértve területi és „etnikai” vagy nemzeti határaik újrarajzolását is). Átalakították, hogy be tudják tölteni a tőlük elvárt szerepeket az államközi rendszer kapcsolati hálózatán belül. Ezeknek az államoknak túl *gyengéknek* kellett lenniük ahhoz, hogy korlátozni tudják a termelési tényezők keresztüláramlását határon, s így saját termelési folyamataik periférikus helyzetbe kerülését. Ebből következően a korábban létező politikai struktúrákat néhány esetben meg kellett „gyengíteni”. Ám ezeknek az államoknak egyúttal elég *erőseknek* is kellett lenniük ahhoz, hogy biztosítsák a feltételeket

a határainkon keresztüli áramláshoz és termelésük perifériára szorulásához. Így azután más esetekben meg kellett „erősíteni” a korábbi politikai struktúrákat. Ám akár meggyengítésről, akár megerősítésről volt szó, ezek az újjalakított vagy teljesen újként életre hívott és a rendszerbe éppen betagolt államoknak végül olyan formái alakultak ki, amelyek a világgazdasági rendszer központi magjának termelési folyamataira specializálódott (centrum)államokhoz képest túl gyengék voltak.

Az osztályok és az etnikai/nemzeti csoportok vagy csoportosítások úgymond kristályosodási folyamata három irányból ment végbe. Elsődlegesen azokhoz az államokhoz való viszonyukban határozták meg magukat, amelyek a legnagyobb fegyveres erővel és a legjobb gazdasági lehetőségekkel rendelkeztek. Utóbbi esetben vagy az egyre növekvő adóbevételek közvetlen elosztása vagy a piacokhoz történő preferált hozzáférés strukturált lehetőségeinek megteremtése révén. Vagyis e csoportokat és osztályokat azok határozták meg, akik ezen állam feletti struktúrák centrumaiban (és a világgazdasági rendszer egészének centrumaiban) voltak. Azaz e csoportokat és osztályokat olyan vetélytárs csoportok érzékelték és értékelték, akikkel egy kapcsolatrendszerbe tartoztak.

A szóban forgó államstruktúrákkal együtt három fajta csoport jött létre – az osztályok, a nemzeti és az etnikai csoportok. Míg az *an sich* (magukban való) osztályok egy tényleges társadalmi gazdaság háztartásainak kapcsolatrendszerében fejlődtek ki, mely gazdaság esetünkben a kapitalista *világgazdaság*, a *für sich* (magáért való) osztály olyan csoport, amely tudatosítja az osztályba tartozók törekvéseit, mely követelések egy meghatározott politikai rendben jelennek meg. Egy ilyen osztály ezért csak egy adott politikai egységgel együtt formálódhat ki. Amikor E. P. Thompson (1964) az angol munkásosztály születéséről ír, akkor azokról a feltételekről ír, amelyek közepette a városi proletariátus egy „Angliának” nevezett joghatóság területén önmagát angol munkásként kezdte meghatározni, és mint ilyen kezdett politikai tevékenységbe. Az osztály önmagát „hozta létre”, ahogy ezt Thompson hangsúlyozta. Vagyis nem pusztán az objektív gazdasági és társadalmi feltételek fejlődése nyomán jött létre, hanem azok a módok is hatottak, ahogyan bizonyos (nagy)számú ember reagált e feltételekre.

Annak mértéke, hogy jelen esetben inkább egy angol, mint egy brit munkásosztály jelent meg, már természetesen jelzi, hogy e folyamatban egy kulcsfontosságú politikai döntést is meghoztak. Az ír munkások például már egy elkülönülő csoportként határozódtak meg. Így az „osztály” létrehozatala *ipso facto* legalább két „nemzetiség” létrejöttének része volt: az angolnak és az írnek. És a történetnek ezzel még nincs vége. E korai fejlemények következményei ma is jól láthatók. A protestáns városi proletárok Észak-Írországban még ma sem „írként” gondolnak magukra. Ehelyett „protestánsoknak”, „ulsterieknek” vagy (ritkábban) „britonoknak” nevezik magukat. Esetleg mindháromnak

egyszerre. Világos, hogy ebben a helyzetben a „protestánsnak” és az „ulsterinek” lenni ugyanazt jelenti; és ugyanez a helyzet a „katolikus” és az „ír” jelölésekkel is. Bizonyosan élnek Dublinban olyan protestánsok, sőt zsidók is, akik írként tekintenek önmagukra. Ez azonban nem csillapítja a vallási terminusokban kifejezett önazonosság jelentőségét Észak-Írországban.

Na, mármost, ha valamilyen politikai szervezet a vallási terminusok használata helyett kizárólag – mondjuk – az osztályterminusokat részesíti előnyben, akkor e csoport a konfliktus ilyen politikai meghatározásával száll sikra politikai elhatározásáért. Ha pedig egy ilyen csoport sikerrel képviselné álláspontját, akkor a vallási csoportok egzisztenciája ugyanúgy gyors hanyatlásnak indulna Észak-Írországban, ahogyan ez korábban a világ számos más térségében már megtörtént. Ilyen példa Svájc, ahol az emberek elsődlegesen nyelvi csoportok tagjaként határozzák meg magukat, és csak kevésbé számít az, hogy melyik vallási csoport tagjai.

Vajon van-e indiai burzsoázia? Nem az esszenciájára vagyunk kíváncsiak, hanem a létezésére, valóságosságára. Ez egy politikai kérdés, ami magukat az indiai vállalkozókat is megosztja. Amennyiben azt mondhatjuk, hogy van indiai burzsoázia (amely nem egyszerűen a világ burzsoáziájának az a része, amelyik történetesen indiai útlevéllel rendelkezik), akkor az azért van, mert e burzsoázia hisz abban, hogy az indiai államapparátus fontos szerepet játszik vagy játszhatna „osztályuk” érdekeinek biztosításában mind az indiai munkásokkal, mind a világ többi részének burzsoáziájával szemben.

Az osztályok mint önmagukat létrehozó csoportok és a rendek különféle fajtái közötti választóvonal sokkal bizonytalanabb és halványabb, mint amilyenek osztály és rend klasszikus megkülönböztetése mutatja. Ténylegesen rendkívül nehezen eldönthető, hogy mikor foglalkozunk az egyikkel és mikor a másikkal. Különösen politikai konfliktusok kiéleződése esetén nehéz megkülönböztetni őket. Pedig éppen ez az egyik oka annak, hogy társadalmi mozgalmak és nemzeti mozgalmak megkülönböztetése különösen nehézé vált, és hogy talán nem is igazán érdemes megkülönböztetni őket.

Továbbá, még a hagyományos meghatározott rendek esetében sem biztos, hogy igazán hasznos lenne a „nemzeteket” megkülönböztetni az „etnikai csoportok” további fajtáitól. A „nemzet” a jelek szerint nem egyéb, mint egy politikai igény kifejezése arra, hogy egy állam határai egybeessenek egy adott „etnikai csoport” határaival. Mozgalmi céljaik létjogosultságát megalapozandó egyaránt a nemzetre hivatkoznak azok a mozgalmak, amelyek egy csoport („a nemzet”) elszakadását-szeparálódását kívánják elérni, és azok is, amelyek – éppen ellenkezőleg – egyesíteni-egységesíteni kívánnak csoportokat („a nemzetet”). Ami a tényeket illeti, ha a „nemzet” fogalmát szigorú vennénk, erős késztetés éreznénk arra, hogy a világrendszer egészét

egyetlen „nemzetállamnak” tekintjük. Ez is arra utal, hogy a „nemzet” inkább egy törekvés vagy tendencia leírása, mint egy valóságosan létező jelenségé. Ha a megfogalmazott politikai igény (és/vagy a mások által adott meghatározás) nem követel állami szuverenitást magának, akkor hajlamosak vagyunk e csoportot „etnikai csoportnak” nevezni, függetlenül attól, hogy mi ennek az igénynek az alapja: a közös nyelv, a közös vallás, az azonos bőrszín vagy a fiktív közös ős.

Az osztályok, nemzetek, etnikai csoportok létrehozatalának (újjaszervezésének, átalakításának, lerombolásának) tényleges története – beleértve mind a „külső” csoportok által e csoportépítés érdekében kifejtett nyomást, mind maguk e csoportok „belülről” fakadó vágyát arra, hogy csoporttá váljanak – a kulturális köntösben megjelenő politikai igények folyamatosan növekvő és csökkenő intenzitásának a története. Nincs azonban bizonyíték arra a kapitalista világ gazdaság több száz éves történetében, hogy az egyik fajta csoportalakzat igénye elfojtotta vagy visszaszorította volna a többiét. Úgy látszik, mindegyik fajta csoportalakzatnak (osztályoknak, nemzeteknek, etnikai csoportoknak) megvannak a maguk igényei. Ebből következően tényleg úgy tűnik, hogy a származással, az ősi eredettel kapcsolatos állítások valóban ideologikus állítások.

Mindebből persze nem következik, hogy ne lennének rendszerszerű tendenciák. Így például eddigi érvelésünk egyáltalán sem összeegyeztethetetlen azzal a tétellel, hogy a kapitalista világ gazdaságban növekszik az osztálypolarizáció. Ez a tétel azonban az *an sich* (magukban való) osztályokra vonatkozik, vagyis a valóságos társadalmi gazdaságra: a kapitalista világ gazdaság egészére. Ez az elemzés elsősorban amellet érvel, hogy a csoportalakító (szolidaritást eredményező) folyamatok a kapitalista világ gazdaság folyamatai. Valamint amellet, hogy e csoportokat és szolidaritásokat formáló folyamatok a politikai szervezetek sokkal szűkebb területen megjelenő törekvéseinek alapjául szolgáló központi formák közé tartoznak.

Az elmúlt években különféle társadalomtudományi iskolákhoz tartozók egyként kezdtek visszatérni Marx politikai gazdaságtanról adott bírálatához. E visszatéréssel egyszerre léptek át az osztályelemzés azon mechanikus felhasználásán, amit a II. és a III. Internacionálé ideológiája alakított ki. És léptek túl az ősi eredettel bíró rendek azon szintén mechanikus felfogásán, ami az 1950-es és az 1960-as években a világ – Egyesült Államok által uralt – társadalomtudományának fejlődési-fejlesztési ideológiájára volt jellemző.

E visszatérés alapvetően két felismerésből táplálkozik. Egyrészt: az USA hegemoniájának korszakában (durván 1945 és 1970 között) felismerték, hogy a világpiac egysége, amit elemzésében már Marx is előfeltételezett (a korabeli brit hegemonia korszakának megfigyelése nyomán), és amiről sokan úgy vélték, hogy a tizenkilencedik század végén megszűnt, ténylegesen újjalakult és kiteljesedett. Az úgy-

nevezett transznacionális tőke kereste annak lehetőségét, hogy az állami-politikai apparátusok minimális korlátozása mellett működhesen. Noha a tőke koncentrációja egyre fokozódott, transznacionális kiterjedése az amerikai centrum határain túlra a világgazdasági verseny intenzívebbé válásának fontos tényezőjévé vált, és lényeges szerepet játszott a világgazdasági egységének megszilárdításában is. Ebben az összefüggésben az államok szerepe alapvetően megváltozott, még ha nem is mindenütt azonos mértékben. Tevékenységük súlypontja – különösen a kommunista világon kívül – szemlátomást áttevődött. Korábban főként a nemzeti/birodalmi határokon belüli, illetve e határokat átmetsző területi terjeszkedésre és a vállalatok közötti verseny korlátozására összpontosítottak. E helyett egyre inkább a területükön folyó termelés versenyképességének fokozására és elismert nemzeti tőkésük transznacionális terjeszkedésének támogatására kezdtek törekedni. Ezzel azonban tovább fokozták a világgazdasági kapcsolathálózatának sűrűségét és összekapcsoltságát, ami viszont aláásta azon képességüket is, hogy befolyásolják-ellenőrizzék a gazdasági tevékenységeket – akár a saját határaikon belül is. Ennek felismerése tehát az első fontos belátás.

Másrészről az a felismerés, hogy a rendszerellenes mozgalmak egyre inkább a „nemzeti felszabadítási mozgalmak” ruháját öltik magukra, s így egyszerre formálnak igényt kétfajta legitimitásra: a nacionalista imperializmusellenességből, valamint a proletár kapitalizmusellenességből fakadóra is. E kettő tette őket valóban nagy mozgósító erővel bíró mozgalmakká. Amennyiben azonban az állam meghódításával hatalomra jutottak, szembetalálták magukat azzal az államközi rendszerrel, amelynek keretei között az általuk elfoglalt állam is működik. Csakhamar az államközi rendszer kényszerei között találták magukat, egy olyan szorult helyzetben, amelyet egyebek mellett éppen az ilyen „forradalom utáni” államokon belüli és azok közötti konfliktusok feszítenek. Ez a második fontos belátás.

A világgazdasági rendszer belső folyamatainak meggyőző elemzése összességében tehát kettős feladatot állít eléink. Egyfelől megköveteli a visszatérést az alapokhoz a tőkés termelési mód működési mechanizmusainak elemzésében (visszatérést a politikai gazdaságtan marxi *kritikájához*). Másfelől megköveteli a társadalmi csoportok működési mechanizmusainak újrafogalmazását. (A formálódó, átalakuló és természetesen meg is szűnő osztályok és rendek, vagyis a valóságos folyamatok fogalmi alapjainak *újragondolását*.) Azon társadalmi csoportokéit, amelyek versengenek és összeütköznek egymással a kapitalista világgazdaságon belül, miközben maga e kapitalista világgazdaság is szüntelenül alakul és folyamatosan újjáformálja önmagát.

- ¹ A rend és a rendek (*Stand, Stände*) weberi fogalma angolra fordításakor különös alakváltozáson ment keresztül. A leggyakoribb fordítása *status, status-group*, illetve *status-groups* lett, ritkábban *rank* vagy *estate*. A *státusz* és a *státuszcsoporthok* magyarul és németben is visszahonosodott fogalmai (*Status, Statusgruppe*) ugyanakkor merőben más jelentéssel bír, mint a rend és a rendek (*Stand* és *Stände*). Jelen tanulmány szerzői is a *status-groups* kifejezést használják, de jelzik az eredeti németet is (*Stände*). Fordítóként következetesen a rend, illetve a rendek kifejezést választottam. A fogalom történetéről részletesebben lásd: Böröcz, József (1997): *Stand* Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3), 215–248. (A ford.)
- ² Akik foglalkoznak Weberrel, jól tudják, hogy a Roth–Wittich-kiadás címeinek többsége nem Webertől, hanem az írásokat *Gazdaság és társadalom* má formáló szerkesztőktől származik. A kérdéses rész kulcsmondatai céljaink szempontjából a következők:
„Minden jogi rend struktúrája közvetlenül hat a gazdasági vagy egyéb hatalom eloszlására a kérdéses [politikai] közösségen belül” (1968, 926).
„Mármost: a [politikai] közösségen belül az »osztályok«, a »rendek« és a »pártok« a hatalomeloszlás jelenségei” (1968, 927).
- ³ Ezt a „mellékes”, a maradékot jelző reziduális kategóriát egészen addig nem kezdték szisztematikusan kidolgozni, amíg Polányi – a *The Great Transformation*ben (1957) és későbbi írásaiban – pozitív tartalmat nem adott az „integráció nem piaci formáinak”.
- ⁴ Weber egyik elméleti tétele e részben, a „Politikai közösségek” című fejezet hatodik részében olvasható:
„A rendi rétegződés általános érvényesülésével kapcsolatos általános gazdasági előfeltételekről az alábbiakat mondhatjuk. Amikor a javak és szolgáltatások megszerzésének és elosztásának alapjai viszonylag szilárdak, akkor ez a rendi rétegződésnek kedvez. A technológiai haladás és a gazdasági átalakulás minden visszahatása gyengíti a rendi rétegződést és erősíti az osztályhelyzetet. Azokban a korszakokban és országokban, amelyekben a pusztá osztályhelyzet jelentősége a döntő, jellemzően technikai és gazdasági átalakulások mennek végbe. A gazdasági rétegződésben zajló változások bármiféle lassulása a rendi szerkezetek erősödéséhez vezet és feléleszti a társadalmi megbecsültség szerepének fontosságát.” (Weber 1968, 938.)
- ⁵ Nem foglalkozunk azzal, hogy Weber milyen értelemben használta a „rétegződés” fogalmát. A „rétegződési folyamatok” fogalmának időleges és programatikus leírásáról lásd Hopkins–Wallerstein 1981.
- ⁶ Ezt a témát Wallerstein dolgozta ki (1980).

Hivatkozások

- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel 1981: *Structural Transformations of the World-Economy*. In Rubinson, Richard (ed.): *Dynamics of World Development*. Beverly Hills, Sage Publications, 249–259.
- Marx, Karl 1959: *Capital*, Vol. I. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1967: *The Communist Manifesto*. London, Penguin.
- Polanyi, Karl 1957: *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press.
- Smith, Adam 1961: *The Wealth of Nations*, Vol. I. London, Methuen.
- Thompson, Edward Palmer 1964: *The Making of the English Working Class*. New York, Pantheon.
- Wallerstein, Immanuel 1980: The States in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy. *Social Science Journal*, 32 (4), 743–781.
- Weber, Max 1946: *Essays of Max Weber*. Gerth, Hans H. – Mills, C. Wright (ed.) New York, Oxford University Press.
- Weber, Max 1968: *Economy and Society*. Roth, Guenther – Wittich, Claus (eds.) New York, Bedminster Press.

(Fordította: Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Giovanni Arrighi – Terence K. Hopkins – Immanuel Wallerstein: Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1983. 6 (3): 283–304.

E tanulmányt elsőként a *Fourth International Colloquium on the World-Economy* (Negyedik nemzetközi világgazdasági konferencia) keretében mutattuk be. Az eseményre 1982. január 4. és 6. között került sor Új Delhiben, a címe *Endogenous Groups in World Perspective: The Imperatives of Endogenous Development* (Államon belüli csoportszerveződés globális perspektívában: A belső fejlődés törvényszerűségei) volt. Az esemény támogatói a következő szervezetek voltak: Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, Maison des Sciences de l'Homme, Starnberger Institute zur Erforschung Globaler Strukturen, Entwicklungen und Krisen, Indian Council of Social Science Research.